[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-4\(4\)-152-165](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-4(4)-152-165)

Юрій Чорноморець

*професор кафедри богослов'я та релігієзнавства,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна,
e-mail: palamist@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1285-9715>*

МЕТОДОЛОГІЧНІ НОВАЦІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ БОГОСЛОВІВ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У межах співпраці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова з протестантськими семінаріями та їх об'єднаннями відбулося більше десяти захистів дисертацій п'ятидесятників. Ці захисти доводять, що богослови зуміли подолати закритість власної традиції до розвитку богослов'я. Ідейне лідерство протестантського богослов'я в Україні, стало можливим завдяки засвоєнню та розвитку найкращих методологічних досягнень західного богослов'я початку ХХІ століття. Українські богослови активно використовують методологію богословської герменевтики, враховуючи досягнення постліберального і постконсервативного західного богослов'я, сучасної біблеїстики, теології місії та есхатології. Центральним моментом для всієї методології стало визнання наративного характеру релігійного світогляду. Аналіз наративів доповнюється вивченням ключових наративних концептів, дослідженням взаємодії наративної теології та інших постметафізичних методологій. Бачення історії християнства та історії теології як процесів, для яких була характерна періодична зміна парадигм дозволяє концептуалізувати наративи та опісля створити нові наративи стосовно вже цих історій та відносно перспектив як християнства, так і теології.

Ключові слова: протестантське богослов'я, конфесійне богослов'я, герменевтика, постмодерне богослов'я.

Yuriy Chornomorets,

*Professor of the Department of Theology and Religious Studies,
National Pedagogical Dragomanov University,
Kyiv, Ukraine, e-mail: palamist@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1285-9715>.*

METHODOLOGICAL INNOVATIONS IN THE RESEARCH OF THEOLOGIANS AT THE NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Within the framework of cooperation of the Drahomanov's National Pedagogical University Drahomanov defended more than ten Pentecostal dissertations with Protestant seminaries and their associations. These defenses prove that theologians have managed to overcome the closed nature of their own tradition to the development of theology. The ideological leadership of Protestant theology in Ukraine became possible due to the assimilation and development of the best methodological achievements of Western theology at the beginning of the XXI century. Ukrainian theologians actively use the methodology of theological hermeneutics, taking into account the achievements of post-liberal and post-conservative Western theology, modern biblical studies, mission theology and eschatology. The central point for the whole methodology was the recognition of the narrative nature of the religious worldview. Narrative analysis is complemented by the study of key narrative concepts, the study of the interaction of narrative theology and other postmetaphysical methodologies. The vision of the history of Christianity and the history of theology as processes characterized by periodic paradigm shifts allows us to conceptualize narratives and then create new narratives about these stories and the prospects of both Christianity and theology.

Keywords: Protestant theology, confessional theology, hermeneutics, postmodern theology.

Національний педагогічний університет є визнаним сьогодні центром розвитку релігієзнавства та богослов'я. Більше 50 років існування спеціалізованої кафедри дозволили досягти не лише значних результатів в навчально-педагогічній діяльності, а й створити значні наукові дослідження, які набули нової якості в останнє десятиліття. Принципово новий етап розвитку релігієзнавчої та поява богословської методології пов'язані із створенням Центру дослідження релігії, переформатуванням роботи спеціалізованої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій, інтенсифікацією роботи у межах інтегрованої освітньо-дослідницької програми Центру дослідження релігії НПУ імені М.П. Драгоманова "Сучасне протестантське богослов'я", що розробляється і впроваджується спільно з Євро-Азіатською теологічною асоціацією, згідно з додатковою угодою №1 до договору про співпрацю між Національним педагогічним університетом імені М.П. Драгоманова і громадською організацією

“Євро-Азіатська теологічна асоціація” від 19 грудня 2015 р. Кульмінації ці тенденції досягли у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова відповідно до наукової теми кафедри “Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні” (U 0117U004903). Все це дозволило в 2014-2021 роки досягти значних новацій у методології дисертаційних досліджень, які написані на кафедрі богослов'я та релігієзнавства, або ж були допрацьовані на цій кафедрі та в спеціалізованій раді Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Особливо цікавим феноменом стали значні досягнення п'ятидесятників, яких традиційно вважали занадто консервативними для розвитку власного богослов'я. Несподіваний бум п'ятидесятницьких дисертацій в Україні став можливий завдяки систематичному використанню сучасної богословської методології, новаторство якої стало помітним та вплинуло навіть на релігієзнавство Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей методологічних новацій, запропонованих у богословських дослідженнях в Національному педагогічному університеті з 2016 по 2021 роки.

Аналіз досягнень Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова в області релігієзнавчих та теологічних досліджень лише розпочався (Т.Левченко), але методологічні новації не знайшли свого систематичного осмислення [6; 7].

Величезне значення для розвитку богослов'я та релігієзнавства в Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова мала робота Романа Соловія “Виникаюча церква”. Дана праця вирізняється, передусім, тим, що враховує контекст постмодернізму як стану філософського та суспільного світогляду. Даний постмодерний контекст розглядався не лише як виклик, але й як певна методологічна можливість для теоретичного розвитку богослов'я та практичного розвитку християнських церков [10].

Роман Соловій за предмет свого аналізу взяв релігійний рух в Сполучених Штатах Америки Emerging church (укр. “виникаюча церква”). Монографія про виникаючу церкву була видана українською та російською мовами. Даний дослідницький проект є досить масштабним та стосується згаданого релігійного руху, який ставить перед собою завдання створення нової, конкурентоздатної в добу постмодернізму, церкви.

Рух Emerging church вирізняється практичним характером і в своїй діяльності зводить до мінімуму всі теоретичні передумови. Очевидно, що в добу постмодернізму значимість догматики та богослов'я значною мірою мінімізувалася, а більшої ваги набуває християнська практика. Рух "Emerging church", передусім, цікавий як своєрідний експеримент втілення постмодерністських інтенцій на практиці. У своїх теоретичних, ескізних задумах та на практиці Emerging Church багато в чому звертався до християнської традиції. Варто наголосити, що для всіх модернізацій та постмодернізацій християнства характерне це часткове повернення до традиції. На прикладі Emerging Church ми простежуємо досить виражене звернення до традиції, причому, не лише до протестантської і ранньохристиянської її частини, але й до елементів католицизму та православ'я. Зокрема, це стосується євхаристійних практик.

Для нас надзвичайно важливо, що Роман Павлович Соловій, в межах власного дослідження, створив великий методологічний розділ. У даному розділі він доходить висновку, що традиційне суперництво між ліберальними та неоортодоксальними течіями відійшло в минуле. Поєднання лібералізму та консерватизму чи лібералізму та фундаменталізму в теології залишаються в минулому, оскільки лібералізм та консерватизм є феноменами, власне, модерного богословського мислення. Сьогодні ці богословські схеми виглядають однаково схоластично, є застарілими для функціонування в сучасності, в основному, через власну нереалістичність. Дана нереалістичність полягає в тому, що вказані напрями в теології не враховували наративний характер людини, наративний характер людського світогляду, індивідуального світогляду віруючого і колективного світогляду християнських спільнот.

Беручи до уваги наративний характер релігійного світогляду, з точки зору богослов'я та релігієзнавства, з необхідністю простежується факт того, що наративні типи теології змінюють попередні типи модерної теології. Свідоме сприйняття факту, що християнський світогляд має наративний характер, сприяє свідомому вибудовуванню власних теологічних теорій та релігійних практик в межах наративної антропології, наративної герменевтики. Нові типи теології показують, яким чином спільноти формують чи приймають певні наративи; яким чином формуються або приймаються окремі наративні концепти; яким чином в межах цих наративів розвивається поетична уява, теопоетика. Відповідно до цього формуються нові образи Бога, людини, світу, спільноти, що задають нові орієнтири для життя окремих індивідів та спільнот.

Важливим є те, що окремі наративи здатні актуалізувати нормативні чесноти, які мають бути властивими для віруючих та спільнот. Наявність чеснот має більше значення, ніж суто теоретичне сповідування віри чи визнання певного віровчення (що мали першорядне значення для епохи постмодерну).

Зауважимо, що сама наративна теологія поділяється на постліберальну та постконсервативну теологію. Для постліберальної теології характерне свідоме прийняття основоположного значення наративів; того факту, що спільноти формують ці наративи та самі формуються під впливом наративів (утворюється своєрідне герменевтичне коло між суб'єктом та наративами). Слід зазначити, що у самих наративах наявні певні ключові метафори, концепти: хрест, спасіння, нове творіння, духовне народження та інші. Нові типи теології приділяють значну увагу аналізу цих концептів.

З позиції релігієзнавства та теології, до числа постліберальних мислителів можуть бути віднесені не лише засновники постліберальної теології, а й богослови близькі до постлібералізму за формальними ознаками. Загалом, ліберальне богослов'я носило досить суб'єктивістський характер, орієнтувалося на суб'єкта, на екзистенцію. Постліберальне богослов'я звертає увагу на особистість та її життя в спільноті; переорієнтовується на спільноти; долає суб'єктивізм та представляє собою інтерсуб'єктивістську модель теології. Постліберальне мислення долає консервативне мислення, задля теорії згоди спільноти, для комунітаристського бачення теології та християнства XIX початку XX століття.

Постконсерватизм визнає речі, властиві постлібералізму, але, окрім цього, надає велике значення особистому духовному досвіду, який, безумовно, має індивід, що належить до спільноти. Даний досвід надає переконаності релігійному світогляду індивіда. Слід зауважити, що абсолютизація досвіду була характерна в межах модерної філософії для ліберальної філософії. Також Роман Соловій аналізує інші течії, що існують в сучасній протестантській теології.

Виокремлення постлібералізму та постконсерватизму дозволяє змоделювати своєрідну “декартову систему координат”. Для модерну характерна наявність двох типів світогляду: лібералізм і консерватизм, або лібералізм та фундаменталізм чи лібералізм і неоортодоксія (для консервативних течій була властива така різноманітність). Для постмодерного світогляду характерними є постлібералізм та постконсерватизм. Варто наголосити, що постлібералізм та постконсерватизм можна розуміти дещо ширше, ніж у вигляді течій,

представлених певними богословами, які, власне, себе ідентифікують як постліберальні чи постконсервативні мислителі.

Це важливе методологічне розрізнення в подальшому неодноразово використовувалося у різних дисертаційних дослідженнях, виконаних на базі кафедри богослов'я та релігієзнавства університету Драгоманова, починаючи з робіт Сергія Ставроянї та Юрія Подорожнього. Дане розрізнення виявилось дуже плідним та евристичним з позиції релігієзнавства, а не лише з позиції сучасних рефлексій з приводу історії та теорії богослов'я. Це розрізнення, розуміючи специфічність постмодерністичного і постметафізичного характеру християнського богослов'я початку ХХІ століття, дозволяє релігієзнавству розрізняти два основні напрями в сучасній теології та надавати їм характеристики.

Для “старої” школи релігієзнавства все сучасне богослов'я виглядає однорідним, спадкоємним по відношенню до попередньої ліберальної теології. Представників “старої” школи релігієзнавства дивує, що сучасне богослов'я може переймати велику кількість ідей з неоортодоксії (з таборів, що протистояли ліберальній теології). Дотримуватися розділення: постметафізичне чи несхоластичне богослов'я - значить ліберальне - це дещо застарілий шлях для релігієзнавства, що говорить, радше, про нерозуміння принципів сучасного богослов'я. Такий нестандартний поділ богослов'я ускладнює процедуру класифікації теологічних напрямів, певних типів світогляду (виникає своєрідна ситуація, коли - “всі кішки - сірі”).

Методологія виділення постлібералізму та постконсерватизму дозволяє більш нюансовано підійти до сьогоденного “богословського ландшафту”; виокремлювати різні риси, які є спільними для обох напрямів, та особливості, що притаманні окремо кожному з них. Також ця методологія дозволяє бачити, що попередні ідеї, характерні для лібералізму, фундаменталізму нікуди не зникли, оскільки, як говорив Ганс Кюнг, дуже мало ймовірно, щоб в релігії, в теології безслідно зникали певні богословські парадигми (виключенням може бути, хіба що, іудеохристиянство). В сьогоденні наявні носії найрізноманітніших богословських парадигм минулого. Тому не дивно, що сьогодні “зустрічаються” мислителі - ліберали, консерватори, фундаменталісти, які проголошують себе “носіями” ідей “чистого” Євангелія, “правильного” його прочитання. Вони, насправді, є типовими носіями культурної парадигми доби модерну та певного способу прочитання Святого Письма.

Відповідно, вищеописана методологія має плідний евристичний характер, окрім того, що Роман Павлович Соловій успішно застосовує її у дисертаційному дослідженні, надаючи детальний аналіз руху Emerging church і власні характеристики цьому явищу. З позиції методології релігієзнавства, дуже важливим є розділ праці Романа Павловича, де подається характеристика сучасної християнської теології, в цілому, та виокремлюються постліберальна і постконсервативна течії в теології, зокрема.

Вагомим внеском в сучасну гуманітаристику стала дисертація Михайла Мокієнка про п'ятидесятництво у світовому та українському контексті "П'ятидесятництво: особливості богословської та соціальної ідентифікації". Ця докторська дисертація виконана на межі історії релігії, історії богослов'я і релігієзнавства. Така міждисциплінарність становила певні труднощі, адже необхідно було відійти від історичної дескрипції, перейти до смислів всіх цих історичних моментів і здійснити теоретичну рефлексію по відношенню до феномена п'ятидесятництва.

П'ятидесятництво є одним з християнських рухів, відтак, перед Михайлом Мокієнком постало завдання розробки методології аналізу розвитку релігійних рухів. У підсумку було надано визначення тому, чим є релігійний рух; виокремлено закономірності виникнення релігійних рухів; акцентовано увагу на принципових пунктах, на які слід зосередити увагу дослідникам релігійних рухів.

У процесі розробки методології дослідження Михайло Мокієнко звертався до сучасної релігієзнавчої та богословської герменевтики. Надзвичайно важливим є те, що методологія була запропонована з урахуванням того, що всі релігійні рухи, особливо п'ятидесятництво, виникають і розвиваються у зв'язку з певними наративами.

Михайло Мокієнко розглядає п'ятидесятництво як наративну спільноту, яка, окрім власних наративів, має певні чесноти, що є взірцевими та обов'язковими для всіх членів руху. Виокремлюються чесноти природні та надприродні, моральні та духовні. Проводиться аналіз того, як змінюється уявлення про всі ці чесноти та способи їх втілення. Також аналізується зміна есхатологічних уявлень у п'ятидесятницьких громадах.

Продовжуючи тему п'ятидесятництва, варто згадати також дисертаційну працю Віталія Гури "Есхатологія християн віри євангельської (п'ятидесятників)". Автор цієї роботи досліджує окремі писемні джерела і доводить, що есхатологічні уявлення п'ятидесятників, які, відповідно п'ятидесятницьким

уявленням, є оригінальними, такими, що постали внаслідок їх унікального духовного досвіду, в дійсності, виявилися запозиченими з певних баптистських джерел, зазнали впливу західних богословських концептів і не були сформовані в контексті сучасного п'ятидесятництва як плід унікального надприродного досвіду. Варто відзначити, з точки зору історії ідей, що ці західні богословські концепти носили, переважно, баптистський характер.

В цьому контексті слід згадати дисертацію Олега Борноволокова “Ідентичність українського п'ятидесятницького руху”, що присвячена розвитку п'ятидесятництва в західній Україні. В ній систематично аналізується діяльність найбільших освітніх центрів; діяльність визначних проповідників і п'ятидесятницьких громад загалом (з'їзди, постанови з'їздів); динаміка розвитку західноукраїнського п'ятидесятництва від моменту виникнення після Першої світової війни до Другої світової війни.

Олег Борноволоков підсумовує, що п'ятидесятництво являло собою доволі малосформоване явище до появи вчителя Густава Шмідта. Шмідт, власне, організував біблійну школу в Данцигу (сучасний Гданськ). Таким чином, Густав Шмідт сприяв інституалізації п'ятидесятництва за конгрегаційним типом. Також, через активну видавничу діяльність періодики, Шмідт реалізував значний просвітницький імпульс. Саме Густав Шмідт детально розробив богословські засади для західноукраїнських п'ятидесятницьких громад.

У вищезгаданій дисертації підтверджується теза про те, що вітчизняний п'ятидесятницький рух був невід'ємною частиною світового п'ятидесятництва. Доводиться, що український п'ятидесятницький рух не “закорінений” у якихось хлистовських чи інших дореволюційних сектах, а його витоковими джерелами є західна богословська думка та західні релігійні практики.

Праця Олега Борноволокова перегукується з книгою Дмитра Ковалю про п'ятидесятництво на Рівненщині, в якій також представлений надзвичайно багатий матеріал про Густава Шмідта і про його сподвижників. Дмитро Коваль аналізує численні архівні джерела, показуючи розвиток п'ятидесятництва, вказуючи на панівні наративи та настрої; особливості взаємодії п'ятидесятників з оточуючим середовищем на різних етапах розвитку руху.

Вибрана Петром Ковалівним для дисертаційного дослідження тема є важливою та актуальною, має велике значення для розвитку українського протестантського богослов'я, має значний екуменічний потенціал. Головним своїм фактичним завданням автор ставив подолання однобічного розуміння біблійної та патристичної сотеріології крізь призму пізніших протестантських

уявлень. Дійсно, аісторичні погляди, що характеризуються нав'язуванням давнім авторам схем, народжених під впливом св.Ансельма у часи Реформації, мали б залишитися на узбіччі науки. Однак, все ще зустрічаються богослови-біблеїсти та богослови-патрологи, яка намагаються «вчитати» у давні тексти схеми Лютера, Кальвіна, різних протестантських віросповідань та катехизмів. Пророблена критична робота відкривала шлях для переосмислення сотеріології з позицій більш адекватного імманентного давнім текстами читання Біблії та патристики. Таке прочитання привело до онтологічної сотеріології, близької до православної, але все ж протестантської. Подальші студії відкрили необхідність цілісної герменевтики як основи для сотеріології, а це повернуло дисертанта до теорії метафори, яку він розвив, створивши новий богословський синтез у цій області. Застосування герменевтики метафори до аналізу всіх основних концептів, що використовуються у теоріях відкуплення у їх історичному розвитку, дозволило досягти значних наукових результатів, які не лише відрізняються новизною в українському контексті, а і є новим словом у всій світовій протестантській богословській науці. Дисертація має важливе значення для релігієзнавства, герменевтики, історії філософії, культурології. Створена методологія може бути основою для нових актуальних досліджень з різноманітної філософської, теологічної та релігієзнавчої проблематики.

Дисертаційне дослідження Петра Коваліва є видатним досягненням протестантської богословської науки України та всього пострадянського простору, що відкриває нові перспективи для біблеїстики і patrologії, для сучасного систематичного і догматичного богослов'я, для місіології.

Дисертаційна робота Івана Русина стала завершеним самостійним науковим дослідженням, яке присвячене одній з актуальних і важливих як для теоретичного богословського, так і для практичного дискурсу проблемі. Місіональна теологія Л.Ньюбігіна привертає увагу сучасних теологів, оскільки пропонує цілісну методологію розвитку християнства у часи постмодерну. Ця методологія є високоефективною, особливо в області міжконфесійного, міжрелігійного діалогу. Виявлення ірраціональних передумов раціоналізму через звернення до досягнень сучасної філософії науки дозволило Ньюбігіну запропонувати християнських світогляд як повноцінну альтернативу, на користь прийняття якої можливі множини аргументів. Особливо важливо, що у Ньюбігіна знаходимо систематичну легітимізацію ідей відкритого і діалогічного християнства, яке б не впадало у крайнощі лібералізму і фундаменталізму. Збереження та оновлення

інтелектуальних та етичних традицій християнства, розвиток діалогу із світом, переосмислення ролі церкви у сучасній культурі – все це важливі теми для Ньюбігіна. Дисертант надає нової інтерпретації ідеям Ньюбігіна, а також показує шляхи можливості їх практичного застосування в Україні. Найбільш важливим результатом дослідження ми вважаємо демонстрацію того факту, що тріадологічне розуміння місії у англіканського богослова відкрите до традиції грецької патристики. Також надзвичайно важливою є відкритість до сучасної католицької та православної теології, яка вважає метою людського життя причетність до спілкування Трійці.

Вибрана Радиславом Тацюном для дисертаційного дослідження тема є важливою та актуальною. По-перше, протистояння, яке існують в українському суспільстві або вносяться у це суспільство ззовні активно спекують на різноманітних наративах. Часто також створюються конфліктні наративи, що ми доводили у своїй докторській дисертації. По-друге, християни в Україні, усвідомлюючи глибину соціальних ран, намагаються допомагати скоріше інструментально як самаряни, але могли б здійснити і більше служіння, пов'язані з цілісною трансформацією українського суспільства. Для цього необхідні ефективні наративні стратегії, які були б миробудівничими, надавали б оновлену суспільну свідомість для церков та всіх українців. Також необхідні практичні стратегії, які б враховували величезне значення наративів та тих концептів, що у наративах існують. Все це вимагає значного підвищення активності християн, особливо євангельських церков. З усього сказаного очевидно, що зміст дисертації обговорює вузлові проблеми, пов'язані з християнським богословським баченням примирення, з діяльністю церков у практиках примирення. І при цьому дисертація виконана на високому теоретичному рівні. Прекрасно розроблена авторська методологія, що розвиває наратологію, принаймні у нашому контексті це значні кроки вперед у теоретичному плані. Аналіз стану наративів в Україні можна було б доповнювати, оскільки не усі проблемні «закриті наративи» проаналізовані, а лише деякі показові з всіх наративів. Потім детально аналізують шляхи терапії соціальної пам'яті та терапії конфліктних наративів. Застосування біблійних наративів на цих шляхах соціальної терапії пам'яті цілком логічне для протестантів, але відмітимо, що у дійсності це важливо і для православних і для католиків.

Надзвичайно важливе значення має дисертація Дарини Морозової про Антіохійську школу патристики та її вплив на київську богословську традицію.

Дане дисертаційне дослідження вирізняється, передусім, предметом свого дослідження, адже Антіохійська патристична школа розвивалася на перетині декількох парадигм.

В історії богослов'я Антіохійська школа протиставлялася Александрійській школі. Вважалося, що Александрійська школа наслідувала платонізм, дотримувалася вчення про ідеї; вдавалася до алегоричного аналізу текстів Святого Письма, з метою виявлення духовних смислів, які мали б моральну значущість. Основною тенденцією Александрійської школи було прояснення спіритуалістичного характеру Святого Письма та демонстрація його сповненості чимось подібним на зразок платонівських ідей.

Антіохійська школа, в свою чергу, мислилася як така, що більшою мірою наслідує аристотелівську традицію; зосереджується на проблемі сприйняття конкретних предметів, реальних історичних фактів, на питанні віднаходження смислів, втілених у конкретних історичних подіях, речах. Вважається, що Антіохійська школа вирізняється своєю увагою до історичних деталей, буквалізмом у підходах.

Сьогодні подібне протиставлення в сучасному науковому дискурсі вже відійшло в минуле. Адже було з'ясовано, що в Александрійській богословській школі було досить поширеним алегоричне тлумачення біблійних текстів, з метою відкриття їх духовного сенсу; досить активно практикувалися духовні вправи (про що раніше не було відомо). Важливо зауважити, що дані спрямування необов'язково були продиктовані впливом платонізму.

Більш пильна дослідницька увага до Антіохійської школи патристики продемонструвала, що дана школа не була цілковито залежною від Аристотелівських ідей та мала багато спільного з Александрійською школою.

Антіохійська богословська школа, як феномен, цікава для сучасників в аспекті того, що для неї більшою мірою був притаманний біблійний світогляд. Ми маємо яскравий приклад того, яким чином патристична традиція реалізовувала відгомін дохристиянського мислення, першопочаткової парадигми, що передувала добі грецької та сирійської патристики.

Вартим уваги, в контексті дисертаційної роботи, є використання соціологічних методів та підходів до аналізу феномену Антіохійської богословської школи; а також - поєднання історико-богословського та релігієзнавчого аналізу в межах методології дослідження, що дозволило відобразити цілісний характер антіохійської антропології.

Слід відзначити, що у другому розділі представленої роботи аналізуються численні риси антіохійської патристики та змальовується внутрішній світ людини, згідно тогочасних патристичних уявлень. Йдеться, передусім, про індивідуальний та соціальний спосіб існування людини, що зображується переважно у вигляді дихотомій: душа - тіло, бідність - багатство, молодість - старість, життя - смерть, чоловік - жінка. При цьому постійно наголошується на єдності протилежностей. Можна сказати, що у такий спосіб здійснюється антіохійський ідеал пошуку цілісності та втілення її в реальні конкретні речі, події. Аналіз, здійснений в межах дисертаційного дослідження Дарини Морозової, дозволяє надзвичайно динамічно представити уявлення про людину в антіохійській патристиці. А це дуже важливо не лише для релігієзнавства та богослов'я, але й для культурології, історії культури, гуманітаристики в цілому.

Також на увагу заслуговує те, що авторка намагається простежити різноплановий вплив Антіохійської школи на формування гуманізму світогляду київської доби та ранньомодерної України. Релігійний світогляд Росії та України формувався не лише під впливом грецької патристики в її візантійському канонічному варіанті, заданому александрійцями та каппадокійцями, але на нього значною мірою вплинула Антіохійська богословська школа. Дарина Морозова якраз і простежує дану лінію впливу, що, безумовно, є очевидною перевагою даної дисертації.

Варто відзначити також дисертаційне дослідження Анатолія Кислого "Соціальний ідеал у сучасній християнській думці". Дана праця також виконана на межі богослов'я та релігієзнавства. У цій роботі здійснюється аналіз сучасного соціального вчення, починаючи від рівня індивідуального, сімейного побутування. Наголошується, що в контексті соціального вчення, особлива увага приділяється ролі жінки. Аналізуються різні аспекти соціального ідеалу, що стосуються проблем солідарності, та субсидарності. Дана дисертація долає межі аналізу соціального вчення та постійного повторення релігієзнавцями тез про те, що соціальне вчення покликане відкрити церкву для сучасного суспільства та сприяти вдалому пристосуванню церкви до нових соціальних умов, шляхом реагування її на нагальні соціальні виклики. Анатолій Кислий якраз демонструє, що не всі ідеї, пов'язані із соціальним вченням, спрямовані на пристосування церкви - часто, вони є виявом християнського гуманізму, християнського персоналістичного світогляду, християнського комунітаризму. Всі ці моменти втілені у вченні про соціальний ідеал.

Також заслуговує на особливу увагу дисертація Дениса Брильова "Історія ісламу в Україні кінця XIX - початку XXI століть". Вказана робота також

виконана на межі філософії та богослов'я і носить більш релігієзнавчий характер. Денис Брильов вперше вводить в науковий обіг численні архівні матеріали, що збереглися, але не були проаналізовані попередніми дослідниками. В дисертаційній праці представлений досить розгорнутий, глибокий аналіз вказаних архівних джерел, що значною мірою обумовлює новизну даної роботи.

Денис Брильов вдало демонструє історичну зміну контекстів розвитку ісламу в Україні. Базуючись на досконалому знанні глобальних інтенцій, автор прагне відтворити цілісну картину розвитку ісламу в Україні. Звісно, що в дисертації представлене авторське бачення історії та сучасності українського ісламу. А тому, слід розглядати даний текст як одну з можливих точок зору на те, чим є український іслам сьогодні та які основні форми його проявлення в Україні.

В цілому, протестантська богословська думка значно переважає інші конфесійні напрямки. Цілком обґрунтованою виглядає перспектива, що вивчення богослов'я різних конфесій українськими дослідниками буде плідно продовжуватися і надалі. Адже, за допомогою релігієзнавчої та богословської герменевтики, можна розкрити чимало аспектів, що залишилися поза увагою науковців. Герменевтика дозволяє адекватно інтерпретувати конкретні наративи, концепти. Адекватне тлумачення історичних подій поряд з інтерпретацією ролі різних історичних постатей надає об'єктивну картину розвитку богословських рухів та дозволяє збагнути смисл конкретних історичних подій.

References:

1. Bornovolokov, O. V. (2019). The identity of the Ukrainian Pentecostal movement. – Manuscript. Thesis for a Candidate Degree in Philosophy: specialty 09.00.14 – Theology. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University.
2. Hura, V. O. (2019). Eschatology of Christians of Evangelical Faith (Pentecostals). – Manuscript. Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.14 - Theology. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University.
3. Koval, D. (2018). Evangelical Christians of the Volodymyrets District of Rivne Region: Formation and Development (1920-1988). Rivne: Dyatlyk M.S.
4. Kovaliv, P. M. (2021). Biblical and early patristic theology of redemption. – The manuscript. Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.14 – Theology. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University.
5. Levchenko, T. (2019). Development of the Ukrainian Theological Thought in the Dragomanov's National Pedagogical University. Retrieved from <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/44017-rozvitok-ukrayinskoyi-bogoslovskoyi-dumki-v-nacionalnomu-pedagogichnomu-universiteti-im-m-dragomanova.html>.

6. Levchenko, T. (2020). Rationalism and fideism in the discourse of Ukrainian Protestantism. *Ukrainian Religious Studies* № 91. – P. 151-172.
7. Mokienko, M. M. (2018). Pentecostalism: features of theological and social identification. – Manuscript. Thesis for Doctor of Philosophy degree in specialization 09.00.14 – Theology. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University.
8. Podorozhniy, Y. A. (2018). Dialogue of church and society in modern Ukrainian theology. – Manuscript. Thesis for the degree of Candidate of Philosophy in specialty 09.00.11 – Religious Studies. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University.
9. Rusin I.I. (2019). The Missional Theology of Leslie Newbigin. – Manuscript. Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.14 – Theology. – Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University.
10. Soloviy, R.P. (2016). The Phenomenon of the Emerging Church in the context of theological and ecclesiological transformations in contemporary Western Protestantism. – Monograph. Thesis for doctor of philosophy degree in specialization 09.00.14 – theology. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University.
11. Stavrojani, S. S. (2016). The relationship between church and state in narratives of Ukrainian protestant theology of the beginning of the 21st century. – Manuscript. Thesis for a Candidate Degree in Philosophy: specialty 09.00.11 – Religious Studies. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2016.
12. Tatsiun R. I. (2021). The peacebuilding potential of contemporary Protestant theology in Ukraine. – Manuscript. Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.14 – Theology. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University.